

7. Гершензон С.М. Тропою генетики / С.М.Гершензон. — К.: Наук. думка, 1992. — 175 с.
8. Сойфер В. Наука и власть: история разгрома биологии в СССР / В. Сойфер. — М.: Лазур, 1993. — 706 с.
9. Сойфер В. Красная биология: псевдонаука в СССР / В. Сойфер. — М.: Флинта, 1998. — 261 с.
10. Бабков В.В. Как ковалась победа над генетикой / В.В.Бабков // Личность и власть. — 1998. — № 6. — С. 82—90.
11. Дубинин Н.П. Теоретические основы и методы работ И.В.Мичурина / Н.П.Дубинин. — М.: Просвещение, 1966. — 182 с.
12. Мирский М.Б. Медицина России X — XX веков. Очерки истории / М.Б. Мирский. — М.: Росспэн, 2005. — 631 с.
13. Бошнян Г.М. О природе вирусов и грибов / Г.М.Бошнян. — М.: Медгиз, 1949. — 146 с.
14. Александров В.Я. Трудные годы советской биологии / В.Я.Александров. — СПб.: Наука, 1992.
15. Дубинин Н.П. Генетика — страницы истории / Н.П.Дубинин. — Кишинев: Штиинца, 1988. — 398 с.
16. Иосиф Абрамович Раппопорт — ученый, воин, гражданин. Очерки. Воспоминания. Материалы / [отв. ред. В.Г.Митрофанов]. — М.: Наука, 2003. — 334 с.
17. Казімка Л.О. Негативний вплив ідеології на розвиток психологічної думки в колишньому СРСР / Л.О. Казімка // Наука та наукознавство. — 2002. — № 4. Додаток. Матеріали II Добровської конференції з наукознавства та історії науки. — С. 241—246.

*Центр досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М.Доброва НАН України*

О.Л. Рубцова

ВНЕСОК УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ БОТАНІЧНИХ САДІВ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯ РОДУ ROSA L.

У першій чверті XIX століття в зв'язку з розвитком навчальної функції при університетах України почали створювати ботанічні сади. Одночасно з Харківським університетом 1804 року закладено найстаріший в Україні ботанічний сад, в якому з часу заснування велась робота по інтродукції троянд. Перший попечитель Харківського навчального округу граф Северин Осипович Потоцький сприяв улаштуванню саду. За його пропозицією спочатку садівник Цетлер, а потім (у 1807 р.) ексекутор Анадольський зі Стровальдом були командировані до маєтку графині Олександри Василівни Браницької у Білу Церкву. Графиня на прохання

попечителя подарувала Харківському університету 38 екземплярів 37 видів рослин. Зберігся список цих видів, серед них — *Rosa centifolia* [1].

У справі розвитку флористичних досліджень в Україні багато зробили директори Ботанічного саду Київського університету Св. Володимира П.С. Рогович і І.Ф. Шмальгаузен.

Панас Семенович Рогович (1812—1878) протягом 20 років брав діяльну участь у флористичному дослідженні п'яти губерній колишнього Київського навчального округу: Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської і Полтавської. У результаті зібрано величезний гербарій, який має назву “Гербарій Флори Південно-Західної

Росії професора П.С.Роговича”, складається з 12260 аркушів [2] і зараз зберігається в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України.

Нами досліджено колекцію роду *Rosa L.* з гербарію професора П.С. Роговича. Рід представлено на 119 гербарних аркушах і нараховує 10 видів і 1 форму. За даними етикеток аркушів, зразки зібрано в чотирьох губерніях: Подільській (у 1851–1854 та 1857–1858 рр.), Київській (1850–1851 та 1854–1855 рр.), Полтавській (1849, 1852 та 1854 рр.) і Волинській (1855–1860 рр.). Перша дата зборів — 22 травня, остання — 19 серпня [3]. Найбільше зборів — у Київській губернії.

Результати експедицій, у тім числі матеріали гербарію, П.С. Рогович використав при написанні ряду праць, зокрема [4, 5]. У першій з них учений наводить 6 видів шипшин і 2 форми, в другій — 7 видів і 8 форм. 2 види шипшин увійшли також у його етноботанічну працю [6].

У 1879 р. до Києва переїхав Іван Федорович Шмальгаузен (1849–1894), який починав наукову діяльність у Петербурзі. Учений, досконало підготовлений з анатомії рослин, палеоботаніки та флористики, відразу ж по приїзді розпочав флористичні дослідження. Вже 10 квітня 1879 р. він зібрав перші рослини на берегах Дніпра [7]. У подальшому він проводив польові дослідження у лісостепових і степових районах України, почасти на Лівобережному Поліссі. Зокрема, вчений збирав шипшини з весни (дата найранішого збору 16 квітня) до пізньої осені (30 жовтня) [7].

Як відмічають А.І. Барбарич і Н.А. Казанська [7], зборами 1879 р. в околицях Києва І.Ф. Шмальгаузен поклав початок гербарію, який згодом став відомий усім ботанікам світу, зараз знаходиться в Інституті ботаніки

НАН України і має назву “Гербарій флори Європейської частини СРСР проф. І.Ф. Шмальгаузена”. За даними [7], в цьому гербарії 21827 аркушів, із них 1183 аркуші Іван Федорович зібрав і упорядкував сам.

Наші дослідження названого гербарію в частині роду *Rosa* показали, що він складається з 642 аркушів, змонтованих у 10 папок (XXIII—XXXII), причому І.Ф. Шмальгаузен сам зібрав 423 аркуші, а решту одержав в обмін із-за кордону [8]. Дата першого збору шипшин в околицях Києва (*Rosa romifera* Herzm.) — 24 червня 1879 р.

Список шипшин гербарію, який Іван Федорович написав власноруч, містить 122 таксони (видів — 113, форм — 4 та 3 види, які І.Ф. Шмальгаузен вважав гібридними). Найбільше зборів шипшин учений зробив в околицях Києва (224 гербарних аркуші), особливо в 1890 і 1891 рр. На етикетках знаходимо такі позначки: Совки, Голосієво, Кадетський гай, під Царським садом, під Печерськом, біля Кирилівської лікарні, схили Дніпра, пагорби між Солом’янкою і Байковим, біля Видубецького монастиря, біля Аскольдової могили, біля Китаєва, Печерськ, цегляний завод Суботіна. Збори вченого зафіксовано також з Фастова, Бучі, Жмеринки. Багато І.Ф. Шмальгаузен займався зборами шипшин у 1893 р. (Ровеньки, Ясинувата, Лозова, Олександрівка, Новочеркаськ, Лисичанськ, Зверєво).

Результати власних експедицій, а також матеріали гербаріїв П. Роговича, В. Бессера, В. Монтрезора, В. Липського, І. Акинфієва послужили І.Ф. Шмальгаузену основою для написання “Флори Юго-Западной России”, яка вийшла друком у 1886 р. У цій “Флорі” І.Ф. Шмальгаузен описує 17 видів роду *Rosa* [9].

Названа праця одержала високу оцінку фахівців. “Це зведення і донині ціняться як ґрунтова наукова праця, оскільки в ній, крім таблиць для визначення та докладних описів таксонів усіх рангів, складених за результатами обробки величезних гербарних матеріалів, ... наведено докладні відомості про географічне поширення видів...” [10].

Після видання “Флоры Юго-Западной России” (1886) професор розпочав збір матеріалів та написання нової ґрунтової праці “Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа» [11, 12]. На протязі майже 10 років він вивчав рослинний покрив європейської частини Росії: проводив експедиційні виїзди, розширюючи межі обстежень, збирав власний гербарій і критично опрацьовував гербарні колекції В. Бессера, А. Андржейовського, В. Липського, П. Роговича, Р. Траутфетера та ін., вивчав літературу, проаналізував величезний різноманітний флористичний матеріал. Ця капітальна праця вийшла вже після передчасної смерті Івана Федоровича (I том у 1895 р., II том — у 1897 р.). У ній учений дав опис 54 видів шипшин, тобто втричі більше, ніж у попередній.

Але найбільшим внеском І.Ф. Шмальгаузена в дослідження роду *Rosa* є його книга “Шиповники окрестностей Киева” [13], видана за рішенням Київського товариства дослідників природи. Матеріали монографії надруковано також у “Записках Київського товариства дослідників природи” [14]. У вступі до книги Іван Федорович дає оцінку роботі попередників та пояснює, чому саме він вибрав об’єктом дослідження рід *Rosa*: шипшини, що рясно ростуть „у південній Росії”, ще не були предметом ґрунтового вивчення, відносно них

існувало багато суперечливих думок і, отже, необхідно було розпочати їх систематичне вивчення, що повинно привести до цікавих результатів [13, с. 4]. Всебічне дослідження дало можливість ботаніку докладно описати 9 видів та 24 форми шипшин, скласти ключ для визначення шипшин та висловити власні думки щодо систематичної спорідненості шипшин околиць Києва.

Учений став визнаним знавцем систематики шипшин, що відзначено, зокрема, О.В. Баранецьким на урочистих зборах Київського товариства дослідників природи 14 травня 1894 р., присвячених пам’яті дійсного члена товариства професора І.Ф. Шмальгаузена [15]. Його значний внесок у вивчення роду *Rosa* відмічає дослідник шипшин В.Г. Хржановський [16].

Ботанічний сад Київського університету із самого заснування за головну мету ставив зібрання колекції рослин-інтродуцентів. Ще 1834 року для майбутнього ботанічного саду з Гомельського маєтку графа Румянцова привезено 513 рослин 34 видів, серед них 2 види шипшин: *Rosa indica* (18 шт.) та *Rosa gallica* (12 шт.) [17].

Вже в січні 1842 р. в університетській типографії видано перший “*Delectus seminum in horto botanica Kioviensi Universitatis Caesariae St. Vladimiri anno 1841 collectorum*”, в якому наводилося 425 видів і форм, серед них *Rosa rubrifolia*.

За планом архітектора Лауфера 19 липня 1846 р. в Ботанічному саду Київського університету розпочато будівництво фундаменту оранжерей. Позаду оранжерей побудовано тераси, які збереглися дотепер. На них були висаджені одержані із закордону найрідкісніші дерева, чагарники й трави. Тут же були висаджені троянди [18].

У 1861 р. “кабінети багаторічних трав на паралельних терасах обсаджено, кожен окремо, живоплотами зі спірей і шпалерних троянд” [19, с.228].

І.Ф. Шмальгаузен відзначає: “*Деятельность Ботанического сада с самого начала его существования не ограничивалась строго научными ботаническими интересами... С целью распространения и улучшения садоводства, Р.Э Траутфеттером было принято за правило раздавать бесплатно растения, семена и другие излишние продукты сада. Благодаря этому, в Киеве и окружающих местностях, садоводство в короткое время значительно распространилось и усовершенствовалось*» [20, с. 145].

У 1953 р. в Ботанічному саду Київського університету було 7 видів шипшин; вільно росли *Rosa canina* L., *Rosa cinnamomea* [21]. Підсумки інтродукції роду *Rosa* L. підведено О.О. Ткачук і О.А. Ткачуком [22]. За їх даними, в 1999 р. колекція троянд у цьому саду нараховувала 80 видів, 100 сортів (у закритому ґрунті 37 сортів).

Колекція троянд Ботанічного саду Одеського університету ім. І.І. Мечникова (заснованого в 1867 р.) стала основою створення нових сортів троянд. На початку ХХ ст. в Одесі селекцією троянд займався П.П. Гільцендегер, який вивів біля десяти сортів [23]. У 1981 р. у колекції троянд саду було 360 сортів [24].

Значний внесок в інтродукцію троянд зробили: Ботанічний сад Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (інтродуковано

100 сортів троянд), Ботанічний сад Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара (5 видів), Ботанічний сад Львівського національного університету ім. І. Франка (3 види), Ботанічний сад Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (4 види), Ботанічний сад Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (154 види), Ботанічний сад Ужгородського національного університету (85 сортів), Ботанічний сад “Волинь” Волинського державного університету ім. Лесі Українки (2 види), Ботанічний сад агробіостанції Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя (2 види), Державний ботанічний сад Національного університету біоресурсів і природокористування України (3 види), Ботанічний сад Подільського державного аграрно-технічного університету (6 видів, 80 сортів), Ботанічний сад Вінницького державного аграрного університету (6 видів, 70 сортів), Ботанічний сад Національного житомирського агроєкологічного університету (7 видів) [25, 26].

Як бачимо, вчені-дослідники університетських ботанічних садів зробили значний внесок у дослідження роду *Rosa* L. у флорі України. Ботанічні сади університетів України стали важливими інтродукційними осередками троянд. Колекції рослин у ботанічних садах навчальних закладів є важливою теоретичною і практичною навчальною базою для студентів.

1. Алехин А.А. Ботанический сад Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. История и современность / А.А. Алехин // Биол. вест.— 2004.— Т.8, № 1.— С.3 — 7.

2. Барбарич А.І. Панас Семенович Рогович / А.І. Барбарич // Укр. бот. журн. — 1963.— Т.20, № 5.— С.99 — 104.

3. Рубцова О.Л. Внесок П.С.Роговича в дослідження роду *Rosa* L. / О.Л. Рубцова // Сучасні проблеми науки та освіти: Матеріали 6-ї Міжнар. міждисциплінарної наук.-практ. конф. — Харків, 2005. — С.12.

4. Рогович А.С. Обзорение сосудистых и полусосудистых растений, входящих в состав флоры губерний: Киевской, Черниговской и Полтавской / А.С.Рогович // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. Ботаника. — К., 1855. — Т.3. — С.1 — 147.
5. Рогович А.С. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа / А.С.Рогович // Ун. изв. — 1868. — № 7. — С.80 — 104.
6. Рогович А.С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них / А.С.Рогович // Записки Юго-Западного отдела Императорского рус. геогр. о-ва. — 1874. — Т.1 (за 1873 г.). — С.109 — 142.
7. Барбарич А.І. Гербарій Шмальгаузена — завершальний етап флористичних досліджень XIX ст. на півдні Росії / А.І. Барбарич, Н.А. Казанська // Укр. бот. журн. — 1974. — Т. 31, № 3. — С. 376 — 377.
8. Рубцова О.Л. Внесок І.Ф. Шмальгаузена в дослідження роду *Rosa L.* / О.Л. Рубцова // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2003. — Вип. 12. — С.168 — 176.
9. Шмальгаузен І.Ф. Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей / И.Ф. Шмальгаузен. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1886.— 783 с.
10. Доброчаєва Д.М. Іван Федорович Шмальгаузен (до 140-річчя з дня народження) / Д.М. Доброчаєва, Т.Я. Мякушко // Укр. бот. журн. — 1989.— Т. 46, № 3. — С. 87—91.
11. Шмальгаузен І.Ф. Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей / И.Ф. Шмальгаузен. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1886.— 783 с.
12. Шмальгаузен І.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Т.1 Двудольные свobodнолепестные. / И.Ф. Шмальгаузен. — К., 1895.— 468 с.
13. Шмальгаузен І.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Т.2. Двудольные сростнолепестные. Однодольные, голосеменные и высшие споровые. / И.Ф. Шмальгаузен. — К., 1897. — 742 с.
14. Шмальгаузен І.Ф. Шиповники окрестностей Киева. / И.Ф.Шмальгаузен. — Киев: Т-во печатн. дела и торг. И.Н.Кушнерев и К., Киевское отд.,1891. — 48 с.
15. Шмальгаузен І.Ф. Шиповники окрестностей Киева / И.Ф.Шмальгаузен // Зап. Киевского о-ва естествоиспытателей. — 1892. — Т.12, вып.1. — С. 1—48.
16. Баранецкий О.В. О значении работ И.Ф. Шмальгаузена по ботанике / Протокол торжественного собрания Киевского общества естествоиспытателей 14 мая 1894 г. В память действительного члена общества проф. Ивана Федоровича Шмальгаузена / О.В. Баранецкий // Зап. Киевского о-ва естествоиспытателей. — 1896.— Т. 15, вып.1 — 2.— С.15 —21.
- 17.Хржановський В.Г. Рід Шипшина — *Rosa L.* / В.Г. Хржановський // Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. —Т.6. — С.177 — 280.
18. Державний архів м. Києва, ф.16, оп.372, спр.173, арк.7,12.
19. Білокінь І. Київський ботанічний сад імені академіка О.В.Фоміна / І. Білокінь // Наук. зап. КДУ ім. Т.Г.Шевченка. — Т.8, вип.5; Тр. Ботанического сада им. акад. А.В. Фомина. — 1949, № 20. — С.210 — 221; Хроніка.— 2000. — С.205 — 216.
20. Рогович П. Історична записка про ботанічний сад Університету Св. Володимира / П. Рогович // Хроніка — 2000. — К., 2001. — С.217 — 241.
21. Шмальгаузен І.Ф. Ботанический сад / И.Ф.Шмальгаузен // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира 1834 — 1884. К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. — С.141 — 157.
22. Ціхоцький С.М. Деревя та чагарники ботанічного саду ім. О.В.Фоміна, що мають лікарське значення / Ціхоцький С.М. // Тр. Бот. саду ім. акад. О.В.Фоміна. — 1953. — № 23. — С. 23—29.
23. Ткачук О.О. Підсумок інтродукції рослин роду *Rosa L.* в Ботанічному саду ім. акад. О.В. Фоміна / О.О. Ткачук, О.А. Ткачук // Інтродукція рослин та збереження рослинного різноманіття. — 1999. — Вип.1. — С.32 — 34.
24. Державний архів Житомирської області, ф. Р-5—8, оп.1, од.зб.1, спр.6, арк.32 — 33.
25. Жаренко Н.З. Ботанічний сад Одеського державного університету / Н.З. Жаренко, А.С. Бонельский, С.О. Філатова // Укр. бот. журн. — 1981. — Т.38, № 4. — С. 96—98.
26. Каталог деревьев и кустарников ботанических садов Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1987. — 70 с.

26. Липа О.Л. Аптекарські, ботанічні і акліматизаційні сади України як інтродукційні осередки / О.Л. Липа // Наук. зап. Київського держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1948. — Т.7, вип.6. — С. 47—65.

Національний ботанічний сад ім. М.М.Гришка НАН України

В.Г. Гармасар

ВНЕСОК ВЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У РОЗВИТОК АЛЬГОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (XIX — ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.)

Альгологічними дослідженнями у Харківському університеті займалися професори Л.С. Ценковський, Л.В. Рейнгард, В.М. Арнольд, О.А. Коршиков. В історичній перспективі значення кожного з них у науці виступає повніше і стає ще зрозумілішим, якщо розглядати їх роботу не ізольовано, а у зв'язку з роботою наукового колективу, з яким вони розробляли наукові проблеми. Природно, що в переважній більшості це були їх учні, часто цілком сформовані вчені, які створили собі ім'я в науці: М.О. Алексенко, Д.О. Свіренко, Я.В. Ролл, Л.А. Шкорбатов, Н.В. Морозова-Водяницька та ін. Напрямок альгологічних досліджень неодноразово змінювався, як змінювався і сам зміст науки в залежності від переважаючих у ній течій та теоретичних уявлень і в зв'язку із поступовим удосконаленням методів досліджень. Характер та напрямок робіт окремих дослідників визначались не лише тією науковою школою, до якої вони належали, але й потребами життя, що вимагало вирішення тих чи інших практичних питань.

Започаткував альгологічні дослідження в Харківському університеті професор ботаніки А.С. Пітра (1830—1889). Адольф Самійлович Пітра народився у Харкові, закінчив там же

університет, згодом був ректором цього вищого навчального закладу. З дев'яти опублікованих ним праць, дві присвячено водоростям [1, 2]. У них автор описує «цвітіння» води, зумовлене масовим розвитком певних видів водоростей.

Вивченням водоростей Зміївського та Ізюмського повітів у цей же період займався співробітник Ботанічного кабінету Г.Ф. Шперк (1845—1870). Густав Федорович Шперк після закінчення Харківського університету працював консерватором Ботанічного кабінету, в 1868 р. він разом зі студентом Рейнгардом здійснив екскурсію на Кримське та Кавказьке узбережжя, результати якої опублікував у праці «Очерк альгологической флоры Черного моря в систематическом, морфологическом и физиологическом отношениях» (Приложение к протоколу заседаний Совета Харьковского университета, 1869), згодом ця праця була представлена Г.Ф. Шперком як магістерська дисертація і захищена у 1869 р. Професор А.С. Пітра дав їй позитивну оцінку і особливо виділив різноманітність точок зору щодо проведення досліджень морських водоростей. Це була перша робота, присвячена морфолого-систематичному вивченню водоростей Чорного моря.